

Konrád Miklós

Az antiszemitizmus zsidó percepciója Magyarországon az első világháború előtt

I.

Magyarország, írta Theodor Herzl 1897-ben, egy „oázis az antiszemita világban”.¹ Herzl megítélését nemcsak bécsi kortársai osztották,² a modern cionizmus megalapítójának véleményével *mutatis mutandis* egybehangzik a modern történetírás,³ sőt a magyar zsidók két világháború között írott visszaemlékezéseinek elsőprő többsége is. „Az emberi méltóságnak kiteljesedését – írta 1927-ben megjelent önéletrajzában a neves újságíró és irodalmár Sebestyén Károly – csak jól rendezett, törvények szilárd alapján nyugvó államban, csak szabad, minden szellemi és erkölcsi erőt kifejlesztő társadalomban tudtam elképzelni. A háború előtti Magyarország ideálja volt ennek az államnak, ennek a társadalomnak.”⁴

A kérdés önmagától is felmerül: az első világháború előtti Magyarországon a zsidók is ilyen rózsás színben látták-e önnön helyzetüket?

Az alábbiakban csupán a hagyományos neológ zsidó közvéleménnyel fogok foglalkozni, s azon belül is nagyrészt az *Egyenlőség* című hetilappal, mivel ez utóbbi volt az egyetlen olyan felekezeti sajtóorgánus, amely az ún. *kaució* letételével a sajtótörvény értelmében (nyíltan is) foglalkozhatott politikai kérdésekkel. Az 1882-ben alapított hetilapot 1886-tól 1915-ben bekövetkezett haláláig Szabolcsi Miksa vezette, halála után fia, Szabolcsi Lajos lett a főszerkesztő. A korabeli becslés alapján, miszerint egy eladott példányra legalább tíz olvasó jutott, a hetilap olvasótáborára 1915-ben elérte a 25 000 főt.⁵ A (neológ) zsidó közéletben központi helyet elfoglaló *Egyenlőség* s a vele egybeforrt Szabolcsi Miksa jelentőségét nem lehet túlbecsülni. „Senki sem volt az új magyar zsidóságra nagyobb hatással

mint Szabolcsi Miksa”,⁶ írta Szabolcsi halálakor a kultúrcionista Patai József, aki, mielőtt a *Múlt és Jövő* megalapításával szakított a hagyományos neológ irányzattal, maga is az *Egyenlőség* újságírójaként kezdte pályafutását.

Megjegyzendő mindazonáltal, hogy noha kétségkívül az *Egyenlőség* volt a neológ zsidó közélet megteremtője és irányítója, a hetilapból meglehetősen biztonsággal legfeljebb a zsidósághoz és a felekezeti élethez továbbra is egyértelműen kötődő neológ zsidó polgárság nézeteire lehet következtetni. Ez a réteg azonban az 1910-ben több mint 900 000 főt számláló zsidóságnak csupán töredékét képezte, s még a neológ középpolgárságon belül is kisebbségben volt.

II.

„A világháború előtti magyar vezető réteg – írta Ezra Mendelsohn – egyedülálló módon nyitott volt a zsidó asszimiláció ideológiája felé – minden biztonnyal jóval inkább az volt, mint a német vezető réteg, hogy a román, lengyel vagy cseh eliteket ne is említsük.”⁷

Ez kétségkívül így is volt, noha ennek oka nem annyira a politikai életben továbbra is domináns szerepet játszó nemesi és arisztokrata rétegek valamiféle sajátos filozsemitizmusa volt, mint az, hogy e hagyományos elit számára a zsidók két szempontból is nélkülözhetetlenek voltak. Egyfelől a magyar nemzetállam bővületében élő politikai elit egy olyan ország élén állt, melynek lakossága az egész 19. század folyamán többségében nem magyarokból állt. Hogy a magyarok számaránya 1900-ra elérte az 51,4

Patai József

százalékot, ez jelentős részben a zsidók nyelvi akkulturációjának volt köszönhető. Másfelől a zsidók rendkívül jelentékeny szerepet játszottak az ország gazdasági modernizációjában. A századfordulóra érve nyilvánvalóvá vált, hogy a reformkor idején kialakított jövőképpel ellentétben – amely a kialakítandó polgárság gerincét a magyar nemesi rétegben látta –, a magyar kereskedelmi és ipari polgárság, s különösen nagypolgárság, nagymértékben a zsidóságból alakult ki.

Lényegében tehát, és függetlenül attól, hogy egyes tagjai magánemberként miként vélekedtek a zsidókról, a magyar politikai vezetőréteg nem engedhette meg magának, hogy antiszemita politikát kövessen.

***

Ami nem jelentette azt, hogy ne lett volna antiszemita Magyarország. Az 1890-es évek közepére ugyanis az is nyilvánvalóvá vált, hogy ez a zsidó ipari s kereskedelmi burzsoázia „gazdasági értelemben uralkodó osztály szintre emelkedett.”⁸ Az 1895-ben létrejött Néppárt, s az 1896-ban a német *Bund der Landwirte* modelljére

alapult, vagyis *pressure group*ként működő Magyar Gazdaszövetség alapvető célja ennek a társadalmi csoportnak a visszaszorítása volt.

Társadalomszemléletük lényegében a *Bund der Landwirte*, a Stöcker-, illetve a Lueger-féle keresztényszocialista pártoknak a magyarországi helyzethez adaptált liberalizmuskritikáján és romantikus antikapitalizmusán alapult.⁹

A lényeg egy mondatban az volt, hogy a nemesi előjogok eltörlése 1848-ban, majd az 1867 utáni kapitalista fejlődés *készületlenül* érte Magyarország nemzeti hagyományainak kizárólagos letéteményeseit, a hagyományos vezetőréteget alkotó birtokos nemességet, amely ilyen módon alulmaradt a gazdasági szabadversenyben a *par essence* nemzetietlen mozgótőke révén meggazdagodó, a magyarsággal azonosulni valójában *sui generis* képtelen zsidó polgársággal szemben. Magyarország nemzeti és keresztény jellegének megóvása legitimálta a zsidó polgárság elleni harcot.

A Néppárt az 1896-os választásokon bejutott a parlamentbe. Noha a dualizmus végéig képviseltette magát az országgyűlésben, komolyabb súlyra sohasem tett szert, még az 1906 és 1910-es évek között sem, mikor a koalíciós kormány tagjaként a hatalom részesévé vált. A Néppárt mellett, a dualizmus utolsó évtizedében egyre aktívabb politikai katolicizmus számos társadalmi szervezetet hozott létre. A katolikus egyházon belüli szélsőjobboldali irányzat élén álló jezsuita rend magyarországi tartománya által szervezett Mária Kongregációk, melyeknek célja egy militáns katolikus politikai elit kitermelése volt, növekvő befolyással rendelkeztek a keresztény középosztály körében.

A századforduló után a Magyar Gazdaszövetség köré tömörülő agrárius mozgalom jelentős súlyra tett szert mind Széll Kálmán szabadelvű kormányában, mind a koalíciós kormányon belül, de a nagybirtokos réteg többségét nem sikerült magához vonnia. Miután az agrárvámok felemelésével elérte egyik fő követelését, az agrárius s az úgynevezett merkantilista tábor közötti harc jócskán vesztett erejéből. Az 1910-ben a Szabadelvű párt utódként hatalomra jutó, Tisza István személyisége által uralt Munkapárton belül a két tábor között ki is alakult egy kényes, de működőképes egyensúly.

Az arisztokrata vezetőségű agrárius tábor s Néppárt berkein belül, a radikális antiszemitizmust a már a századforduló elején külön vonulatot képező keresztény középosztályi hivatal-

Mezei Ernő

nok-értelmiségi réteg képviselte. Szemben az újkonzervatív tábor *main streamjével*, mely csupán a gazdasági liberalizmust bírálta, de a politikai liberalizmus elveit elfogadta, ez a radikális szárny eljutott a politikai liberalizmus alapelvét képező jogegyenlőség elutasításáig, az emancipáció eltörlésének követeléséig. Ebben a szélsőségesen antiszemita táborban már ekkor megfogalmazódik a „konzervatív forradalom” gondolata, innen kerülnek majd ki a majdani ellenforradalom politikai aktivistái.

***

A neológ zsidók természetesen aggodalommal fogadták az 1890-es évek közepétől újra erősödő antiszemitizmust. Az *Egyenlőség* cikkeinek jelentős része ezzel foglalkozott, ami persze aligha meglepő, hiszen a hetilap – amelyet az 1880-as évek antiszemita fellángolása hozott életre – egyik alapvető céljának éppenséggel a zsidóellenesség mindennemű megnyilvánulása elleni harcos fellépést tekintette. „*Felesleges mondanunk* – olvashatjuk egy, az 1893–94-es évekből származó előfizetési felhívásban –, *hogy hit-*

felekezetünk minden ellensége a mi ellenségünk: Sohasem fogunk késni, mikor arról van szó, hogy emeljük fel szavunkat a jogtalan támadások, igaztalan vádak, galád rágalmak ellen.”¹⁰ A hetilap köré tömörülő, a felekezeti intézményekben is aktív szerepet játszó militáns gárda számtalan cikket szentelt annak, hogy újra és újra megcáfolja az agrárius tábor, illetve a Néppárt vádaskodásait, rendkívül élesen támadta a Széll-kormány, majd a koalíciós kormány agráriusoknak kedvező lépéseit, illetve ez utóbbi „*terrorisztikus, klerikális*” politikáját, amely, jelentette ki az *Egyenlőség* 1908-ban, „*a koalíciós többségben ipso facto irányító elvvé lett*”.¹¹ 1910 után támadásainak célpontjában mindinkább a „klerikalizmus” állt, különösen a jezsuita kongregációk, illetve ezeknek, amúgy nem sikertelen igyekezete, hogy növeljék befolyásukat az állami közoktatási intézményekben.¹²

Ugyanakkor, és ez már magában is jelzésértékű, szemben Ausztriával vagy Németországgal, a magyar zsidóság körében, pár elszórt felhívás, illetve egészen kezdetleges kezdeményezés ellenére, egyetlenegy olyan szervezet sem alakult, amelynek deklarált célja az antiszemitizmus elleni küzdelem lett volna.

Ennek egyik oka az volt, hogy egy ilyen szervezet létrehozása lehetetlen volt a nagypolgárság részvétele vagy legalább hallgatolagos támogatása nélkül. Ez a nagypolgárság viszont alapvetően megbékélt az 1910 után kialakuló helyzettel, a Munkapárt kötelékében a kormányzati hatalomnak immár részesévé vált. Tisza István reálpolitikája, amelynek fő célja a *status quo* fenntartása volt, megegyezett saját érdekeivel.

De volt egy ennél alapvetőbb ok, s ez nem volt más, mint annak a felismerése, hogy az aktív antiszemitizmus végzetes veszélyt nem jelentett, pontosabban, hogy az adott keretek egyértelmű határt szabtak az antiszemitizmus potenciális térnyerésének, vagyis lehetetlenné tették, hogy a politikai hatalom, a hagyományos magyar politikai elit deklarált irányelvévé emelkedjék.

Amint azt Ignotus írta 1897-ben: „*Antiszemitaságra Magyarországon a zsidók túlságos sokan vannak, a magyarok túlságos kevesen.*”¹³ Az antiszemitizmus győzelmének másik alapvető gátját ugyanő 1910-ben ekként összegezte: „*Hogy ennek éppen a magyar vér türelmessége volna az oka vagy az, hogy különösképpen húzna a zsidóhoz, azt nem gondolnám. De van oka és érdekes oka. Az, amin*

olyan sokat sírnak nálunk a demokrácia hitvallói: hogy a magyar polgári osztály nagyjában összeesik a zsidósággal. Polgári osztályra szükség van; szükség van még arisztokratikus országban is, szükség van még agrárius hazában is. Kell valaki, aki kereskedjék, kell valaki, aki pénzt szerezzen.”¹⁴

Hogy ez a konkrét politika terén mit jelentett, azt az *Egyenlőség* ekképpen foglalta össze 1901-ben, abban az évben, mikor az agrárius tábornak, úgy tűnt, reális esélye volt arra, hogy a kormányzó Szabadelvű párt domináns áramlatává váljék: „Hát nem élünk-e mi itten teljes szabadságban? – írta Kóbor Tamás. – Nem állhatunk-e akár a fejünk tetejére, akár a Wekerle-korszak alatt? Csak nem kell megijedni, ennyi az egész. [...] A reakció túlkapásának van határa: az állam érdeke, ennél okvetlenül megáll és lám, a liberális kormány sem áll meg előbb!”¹⁵

Ebből a szempontból tehát, a dualizmus Magyarországon a zsidók alapvetően biztonságban érezték magukat. Számos jel közül¹⁶ erre utal, hogy miközben az *Egyenlőség* a legobskúrusabb lapokban, így például a *Műtrágyázási Közlemények* c. lapban megjelent antiszemita vádakra is egész hasábos cikkekben reagált,¹⁷ minden kommentár nélkül említette Hencz Károly, néppárti képviselő 1907. január 10-én elhangzott parlamenti beszédét, melyben arra szólította fel a közoktatásügyi minisztert, hogy „a budapesti egyetem állítsa fel valabára a numerus klauzuzt a zsidókkal szemben”.¹⁸ A képviselőházi napló bejegyzése szerint, Hencz Károly e kijelentését a parlamenti padosorokon is ekkor még „élénk derűlttség” fogadta.¹⁹

***

De volt egy másik szempont is: ez a magyarországi zsidóság helyzetének értékelésekor az emancipáció által szavatolt állampolgári egyenlőség tényleges és teljes megvalósulását állította mércéül.

S az *Egyenlőség* szerzői számára ez volt a döntő mérce! Egyszerűen azért, mert valóban hittek a magyar liberalizmusban, hittek abban, hogy az emancipációval a zsidók előtt megnyílik majd a szabad érvényesülés összes kapuja, hogy az egyes személyek megítélésénél felekezeti háttérük teljesen irrelevánssá válik, mert megítélésük egyetlen mércéje egyéni érdemeik lesznek.

A neológ felekezeti közéletben a századfordulóra érve mindinkább hangadó réteg, Szabolcsi és társai nemzedéke ráadásul annál is kevés-

Szabolcsi Lajos

bé volt e téren olyan türelmes, olyan elnéző, mint az őt megelőző nemzedék, mert úgy vélte: a zsidók, vagy legalábbis a neológ zsidók megmagyarosodásával végleg okafogyottá vált mindennemű megkülönböztetés.

Márpedig a megkülönböztetés fennmaradt, s főleg: a neológ közélet hangadói semmi jelét sem látták annak, hogy legalább megszűnőben volna. Ellenkezőleg.

Ha egy mondatban össze kéne foglalni, hogy az első világháborút megelőző két évtizedben érzelmileg hogyan viszonyult ez a réteg a magyar–zsidó együttélés kérdéséhez, a válaszhoz nem fér kétség: egyre inkább növekvő aggodalommal, elkeseredettséggel, sőt fokozódó reményvesztettséggel.

A kiábrándulás két jelenség összjátékozásából táplálkozott.

Az első az volt, hogy a törvény előtti egyenlőség nem vált teljessé. Az 1867-ben törvényre emelt emancipáció óta, „az állam és a felekezetek közötti viszony” szempontjából, írta a *Magyar Zsidó Szemle* 1907-ben, „örvendetes tény, sajnos, csupán a recepczionális törvény megalkotásakor jegyezhetünk fel. Ezen kívül csupán a jogegyenlőségről tett nyilatkozatokban gyönyörködhetünk”.²⁰

Dr. Mezey Ferenc

Az izraelita felekezet nem kapott felsőházi képviselőt, pedig ez őt a recepció óta jogilag megillette. Az egymást követő kormányok azzal indokolták az elutasítást, hogy a zsidók felsőházi képviselője csak akkor lehetséges, ha az izraelita felekezet rendelkezik egy egységes, a neológokat és az ortodoxokat tömörítő szervezettel. A neológ Országos Iroda ismételt kérelme, hogy az „unifikáció” érdekében a kormány újból hívja egybe az egyetemes zsidó gyűlést, viszont rendre elutasításra talált, mégpedig azon – amúgy reális – megfontolásból, hogy az ortodoxok úgysem volnának hajlandók az egyesülésre.

A jogegyenlőség a felekezeteknek államsegély címén nyújtott dotáció terén sem teljesült: 1908-ban a lakosság 22,3 százalékát kitevő evangélikus, református és unitárius felekezet együttesen közel 6,5 millió korona segélyben részesült. A lakosság 4,9 százalékát kitevő zsidó felekezetet arányosan tehát kb. 1,5 millió korona illette volna meg. Ezzel szemben összesen 60 ezer koronát kapott.²¹

A kiábrándulás további forrása volt az 1900-as évektől újra erősödő diszkrimináció az állami

hivatalokban. „Ez az ország – írta az *Egyenlőség* 1900-ban – nem felekezeti állam, de hivatalra csak a keresztény felekezeti tarthat igényt. Nem üldöz minket senki, csak ha élni akarunk, hát keresztlevelet kérnek tőlünk. Nem Molnár apát, aki néppárti, hanem a magyar királyi kormány, amely szabadelvű.”²² A diszkrimináció a következő évek során a hetilap szerint egyre inkább intézményesült: „Minden magyar állambivatalban – írta az *Egyenlőség* 11 évvel később – csaknem kivétel nélkül ott ül az a lapangó antiszemitizmus, amely nem abban nyilatkozik meg, hogy a zsidót kinézik, hanem abban, hogy csendes megegyezéssel be sem eresztik. Vannak aztán helyek, ahol ez olyan szokásjogot teremtett, hogy már senki se gondol arra, hogy ezekben a hivatalokban egy zsidóbitű tisztviselő éppen úgy ülhetne, mint egy másvallású.”²³

A másik jelenség a zsidók társadalmi integrációjának fokozatos megakadása volt, az *Egyenlőség* szavaival „a hivatalos antiszemitizmusnál sokkal veszedelemesebb társadalmi antiszemitizmus szégyenletes terjedése”,²⁴ írta 1902-ben, mikor a juristabál 1500 fős rendezői névsorában egyetlen zsidó sem szerepelt. Ezen az *Egyenlőség* annál is inkább megütközött, hogy a rendezőség élén nem más állt, mint Wekerle Sándor, a zsidó vallás recepciójáért s a keresztények és zsidók házasságát lehetővé tevő polgári házasság bevezetéséért anno elszántan küzdő volt miniszterelnök.

A „zsidó-izony”,²⁵ a „felekezeti elkülönítés, sőt a gyűlölködés”,²⁶ az „idegenkedő, társadalmi elkülönítettség”²⁷ terjedéséről beszámoló cikkek annál is inkább értetlenül álltak szemben e jelenséggel, hogy a „társadalmi antiszemitizmus” feléledése egybeesett azoknak az egyházpolitikai törvényeknek a létrejöttével, amelyekről a zsidók úgy hitték, hogy „a szabadelvűség és társadalmi béke új dicső korszakát fogják megnyitni”,²⁸ emlékezett vissza Vajda Béla 1915-ben.

Az újkonzervatív eszmék térnyerése a hagyományos elit és a keresztény köztisztviselői kar körében, s az 1900-as évektől növekvő konkurencia a szabad foglalkozásúak munkapiacán egyre inkább elmélyítette a keresztény és zsidó középosztály között húzódó árkot.

„A visszavonás és különválás – vélte Szabolcsi Miksa 1907-ben – ma már összebontolhatatlanul élesebb itt minálunk, mint a katolikus Ausztriában, ahol van antisemita politikai párt, de nincs antisemita társadalom.”²⁹ Az 1910-es évekre a keresztény középosztály zsidóellenességét az *Egyenlőség* már kétségbevonhatatlan tényként kezelte: „Az egész keresztény magyar középintelli-

gencia – írta 1911-ben – *duplán és triplán alá van már aknázva klerikális eszmékkal.*³⁰

***

A lényeg számunkra mindennek az érzelmi lecsapódása, a kiábrándultság, a reményvesztettség érzete, amely az 1890-es évek végétől egyre gyakrabban és nyíltabban jutott kifejezésre.

„Biztossággal megállapíthatjuk, hogy sem az államot, sem a társadalmat nem hatotta át az emancipáció gyakorlati ereje”, írta Mezei Ernő 1907-ben, az emancipáció 40-ik évfordulóján.³¹

Ami az állam hozzáállását, vagyis a valódi jogegyenlőséget illeti, Weiszburg Gyula, a *Pesti Izraelita Hitközség* főtitkára ezt ekképpen összegezte 1912-ben a *Hitközségi Szemle* című havilapban: „Hogy a zsidók egyenjogúsága tulajdonképpen hazugság, hogy ezt, különösen finomabb, ideálisabb követelményeiben, sohasem is kezdték komolyan venni, se nem új, se nem merész állítás; azt a miniszterelnöktől az utolsó falusi bakterig, a zsidó főrendiházi tagtól a legtollasabb pajeszű chevre sameszig mindenki tudja.”³²

Ami a társadalmi viszonyokat illeti, Szabolcsi Miksa ugyanebben az évben a következő végkonklúzióra jutott: „Nem akarnak bennünket. Mi igenis örömet közeledünk feljűk, és mikor azt hisszük, hogy elértük őket, visszalöknek, csúffá tesznek. [...] Soha sem fogjuk megnyerni tetszésüket. [...] Bármit cselekedjünk, szerintük nem jól cselekszünk, s ha még oly dicső dolgokat művelünk, nem tudják leküzdeni ellenszenvüket.”³³

Ez utóbbi idézet pontos kifejezője annak az elkeseredettségnek, mely a megmagyarosodott zsidóság tehetetlenség érzetéből fakadt: „Vég-eredményben pedig – írta ugyancsak 1912-ben Lengyel Ernő az *Egyenlőségben* – úgy áll a dolog, hogy ha a fejünk tetéjére állunk is, és két generáción keresztül egyebet se csinálunk, mint magyar kultúrát, sajtót, iskolát, pénzt, forgalmat, iparosságát – akkor is csak szimulálunk, hisz nekünk Magyarország nem hazát, hanem csak lakhelyet jelent, és ha valaki netalán megkérdi tőlünk: kik, mik vagyunk, mi csoda fajta, mi csoda náció, annak kevélyen feleljük: zsidó.”³⁴

III.

Ennek az elkeseredettségnek volt viszont egy közvetett előnye: egyértelműen felszabadítóan hatott a neológ közélet hangadóira.

Dr. Mezey András

A magyar zsidó neológ ideáltípusa nem kis részben a korabeli kifejezéssel élve „gettózsídóság” vonásainak elutasításán alapult. A jiddis nyelv, a zsidó ortodoxia és pláne a haszidizmus elítélése egyszerre volt eredménye a reformjudaizmus belső eszmei fejlődésének, a modern nyugati kultúra interiorizált ízlésvilágának és a többségi társadalom által felállított elvárásoknak való megfelelési kényszernek. A külső nyomás ugyanis óhatatlanul befolyásolta a neológ diskurzust, amely, akár öntudatlanul, fél szemmel a nem zsidók felé tekintett.

A századfordulóra érve viszont a magyar neológia belső válságba jutott. Az a számtalan cikk és tanulmány, amely azon kesergett, hogy a neológ zsidók mindinkább eltávolodnak vallásuktól, hitközségüktől, annál is inkább mély tanácstalanságot fejezett ki, hogy a bevetett ellenszerek egyike sem bizonyult hatásosnak: sem az istentiszteletek formai innovációi, sem a fiatalok számára kötelező vallásoktatás, sem azok a kulturális felekezeti intézmények, melyeket már kifejezetten a művelt zsidó középosztály önértékének megszilárdítása érdekében hoztak létre. Szabolcsi Miksa nemzedéke a századfordulóra

érve eljutott a felismerésig, hogy adott formájában, a neológ judaizmus nem volt képes biztosítani a zsidósághoz való kötődés fenntartását – és még kevésbé továbbadását. Ez a felismerés ketyeket ébresztett a neológ zsidóság által követett utat illetően. „A világi műveltség után mohón ábítózó része a zsidóságnak – írta Flesch Ármin, mohácsi főrabbi egy 1908-ban megjelent könyvében – túlment azon a határon, melyet pedig meg kellett volna őrizni.”⁵⁵ Ez a „túl messze mentünk” érzés a neológ véleményformálók tekintetét mintegy automatikusan azok felé fordította, akik a neológ zsidókhoz képest kétségkívül erősebben kötődtek zsidóságukhoz.

Ennek a belső szellemi evolúciónak a nyílt kifejezését azonban a külső társadalmi tényezők nagymértékben korlátozták. Ez a korlát és az ebből fakadó öncenzúra dőlt meg a századforduló után.

„Ne áltassuk magunkat azzal – írta 1905-ben a *Pesti Izraelita Hitközség* képviselő-testületének egyik befolyásos tagja –, hogy az asszimilációnak akár mily foka, azokat, a kiknek szemében a zsidóság szálka, a zsidósággal kibékíti.”⁵⁶

A neológ aktivisták körében egyre inkább eluralkodó érzés, miszerint a zsidóknak a magyarok felé közeledése – cselekedeteiktől függetlenül – visszautasításra talál, megkérdőjelezte a magyarok vélt vagy valós elvárásainak való megfelelést: „Amit jónak és bölcsnek ismerünk föl – írta Szabolcsi 1912-ben –, cselekedjük azért, mert jó és bölcs és ne azért, hogy imponáljunk vele a keresztényeknek.”⁵⁷

A neológ közélet hangadóira máig úgy tekintünk, mint egy, a dualizmus fél évszázada alatt változatlan nézeteket valló, e nézetekhez a cionizmus felléptével csak még görcsösebben ragaszkodó rétegre. Valójában azonban a neológ zsidó identitás megerősítését elősegítendő új utak keresése, és ebből fakadóan, a zsidóságukhoz továbbra is mélyen – és főleg konfliktusmentesen – kötődő ortodox, vagy akár ultraortodox zsidóság új percepciója radikális változást eredményezett, számos, mindeddig hevesen elítélt jelenség átértékeléséhez vezetett.

A szemléletváltás tudatos volt. Szabolcsi Miksa 1911-ben egy hosszú cikket szentelt az ország ekkor legnagyobb jesivájának, a hunfalvai jesivának. „Néhány évtizeddel ezelőtt – írta Szabolcsi – ilyen jesiva láttára tán azt kérdeztem volna: s mi lesz a világi műveltséggel a zsidóságban? Ma ez a kérdés nem aggaszt. Van elég művelt

zsidó ember, annyira művelt, hogy roppant műveltségébe belefulladt a zsidó. Akút fogyni láttam és ami aggodalommal töltött el, az az írásainkban jártas, meggyőződéssel zsidó.”⁵⁸

Az első világháború hajnalán, a *mainstream* neológia már mondhatni kizárólag magasztalóan ír a rabbinikus és a haszid ortodoxiáról; hosszú, méltató, gyakran ditirambikus portrékat közöl a leghíresebb magyar és galíciai rebbékről; elragadtatott hangnemben ír a zsidó lelket minden más nyelvnél hűbben kifejező jiddis nyelv szépségéről; lefordítja, a felekezeti lapokban s külön kötetekben közli, s az egekig dicséri a modern jiddis irodalom nagyjait; a lengyel–oros zsidóság földjén kibontakozott irodalmi és kulturális életről mint „*afféle spanyol-zsidó aranykor*”-ról beszél,⁵⁹ vagyis lényegében a zsidó élet olyan aspektusait és eszméit méltatja, amelyeknek elutasítása az 1890-es évekig a neológ zsidóság ideológiájának egyik alapvető vonása volt.

IV.

A zsidók társadalmi befogadása iránti növekvő pesszimizmusnak egyfelől megvolt tehát a maga indirekt előnye, másrészt azonban elméleti kihívás elé állította a neológ zsidókat.

Nehézzé tette ugyanis a zsidóellenesség eddigi értelmezésének fenntartását. E szerint „a műveltség, a felvilágosodás a benne rejlő isteni hatalomnál fogva folyton és feltartóztatathatatlanul terjed, csak idő kérdése, és minden perc egy-egy fegyvert vesz ki elleneink kezéből”, írta egy 1894-ben megjelent könyvben a brassói izraelita hitközség elnöke.⁴⁰ Mi történik akkor, ha egyre kétségesebbé válik, hogy „az időnek mindent megőrlő hatalma”, amint azt az *Egyenlőség* írta 1886-ban, „ha lassan is, de biztosan irtja a dudvát”?⁴¹ Mi történik akkor, ha egyre kétségesebbé válik, hogy „az időnk szelleme” és „a magyar nemzet egyéni bajloma”, mint vélte Neumann Ármin 1892-ben, a történelmi fejlődést „csak szabadelvű irányba” terelgetheti?⁴² Vagyis mi történik akkor, ha egyre inkább úgy tűnik, amint azt a már idézett Flesch Ármin írta 1908-ban, hogy „a kultúra haladásával nem tart éppén lépést a zsidók irányában való rokonszenv”?⁴³

A felvilágosodás feltartóztatathatlan haladásának dogmáját persze lehetett némileg korrigálni: „Itt-ott magasabb hullámokat vet a zsidógyűlölet árja – írta a *Magyar Zsidó Szemle* 1900-ban –, a kihalt vallásos vakbuzgóság helyébe a fajelméletet, a

természeti vakbuzgóságot tette, de ez az egész jelenség nem lehet egyéb, mint időlegetes visszaesés, ami a kultúra haladásában nem ritka tünemény.”⁴⁴

Az 1910-es évekre azonban ez nem bizonyult kielégítő magyarázatnak.

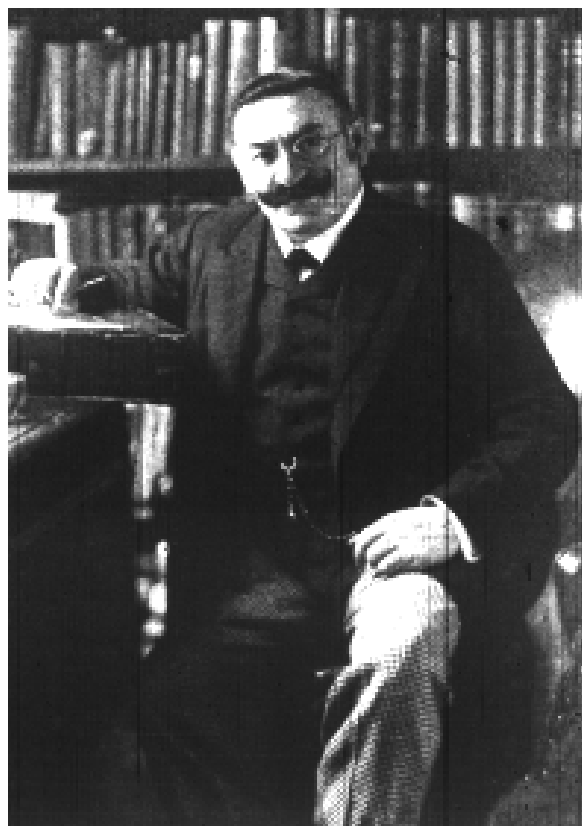
A kihívás nemcsak abban rejlett, hogy miként lehet meghaladni a felvilágosodás terjedése s az antiszemitizmus elenyészése közti fordítottan arányos kapcsolat dogmáját.

A klasszikus neológ értelmezés szerint, az antiszemitizmus idegen volt a magyar lélektől, s ha meg is jelent Magyarországon, „mindig idegen termés volt – írta például 1880-ban a *Pesti Izraelita Hitközség* főrabbija –, melyet a külföldről hoztak be ide”.⁴⁵ Az antiszemitizmus terjesztői a magyar trónra került, de idegen eredetű fejedelmek voltak, a magyarországi német polgárság, Róma, Bécs, a nemzetiségek, a pánszlávizmus.

A lényeg természetesen a magyarok felelősségmentesítése volt. Ezt az antiszemitizmus új értelmezésébe is át kellett venni, hiszen e nélkül bajos lett volna fenntartani a magyar nemzethez való asszimiláció eszméjét.

Az új elmélettel Szabolcsi Miksa állt elő egy, az *Egyenlőségben* 1912-ben megjelent, mind terjedelmét, mind felépítését tekintve rendhagyó cikkben. A négy teljes oldalas cikk egy fiatal magyar zsidó elképzelt életútját meséli el. Miután a világi kultúra iránti túlzott érdeklődése miatt kidobják a jesivából, a fiatalember beleveti magát a modern Magyarország életébe. Megtanul magyarul, „az elmagyarosodott kultúr-zsidóság jelesévé válik”.⁴⁶ Ám társadalmi felemelkedésének minden fontos szakaszánál beleütközik a többségi társadalom – egyéni sikereivel arányosan növekedő – ellenségességébe. A fiatalember megvilágosodása végső elkeseredéséből fakad.

A cikk a *mise en abyme* struktúráját követi. Szabolcsi tanmeséjének fikcióbeli hőse ekkor egy „kurzív héber írással, ősrégi szent nyelven”⁴⁷ írt levélben kiönti lelkét hajdani mestere, a jesivát vezető rabbi előtt. Majd „szó szerint” idézi a rabbinak azt a beszédét, melyet akkor intézett diákjaihoz, mikor őt kidobta a jesivából. A végső magyarázat ekképpen az ortodox rabbi szájából hangzik el: „Akármit csináltok, kik az ő útjaitra akartok lépni: nem fognak benneteket elismerni. Visszalöknek, mikor azt hiszitek, hogy most már öllekzhettek velük. [...] Az Isten akarja, hogy ne váljunk eggyé övelük, innen az ő makacosságuk és ezért taszítják vissza az utánuk futkosókat. Mert az Örökkévaló fönn akarja tartani az ő népét, melyre

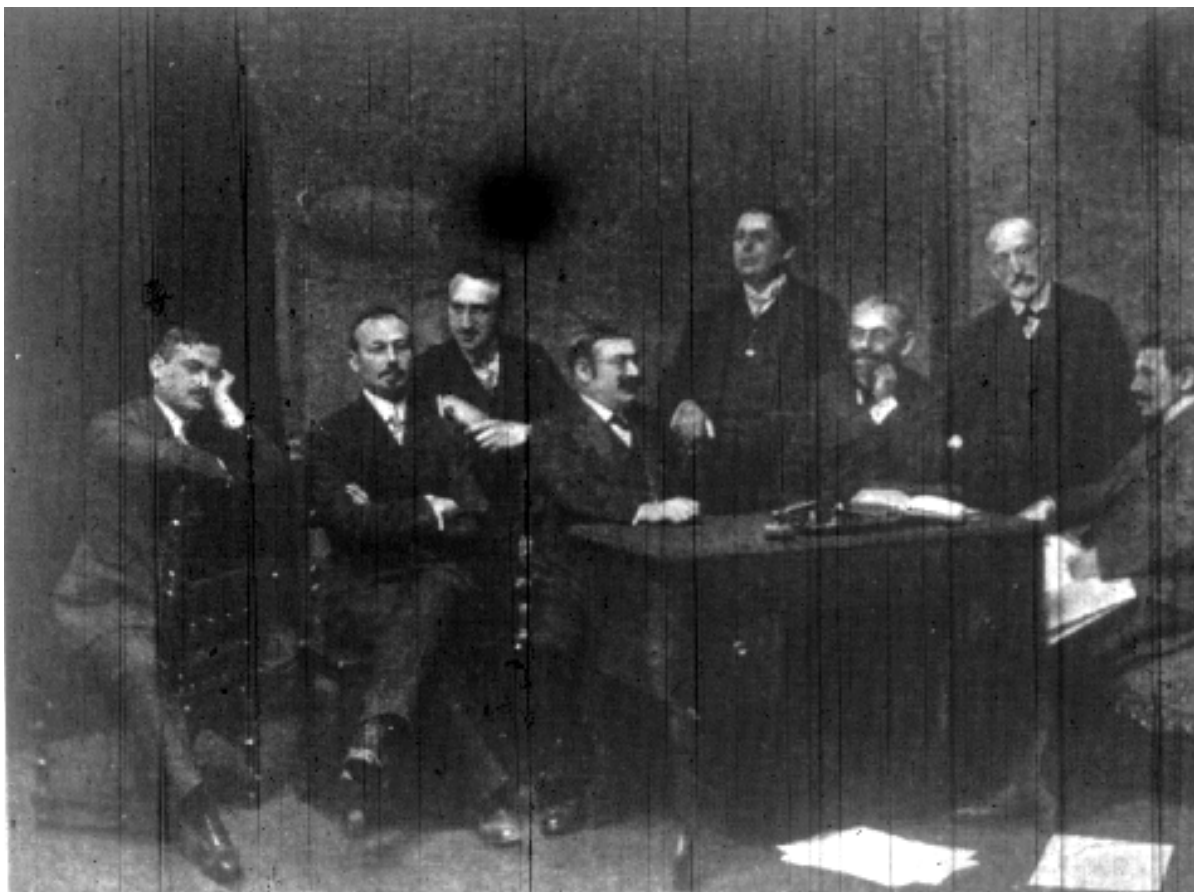

Szabolcsi Miksa

nagy feladatok várnak még. Már pedig eltűnnék, megszűnnék Izrael, ha a népek olyan örömet fogadnák, amilyen örömet válnék velük eggyé ő. Mert, mondom neked, nem Izraelen múlik, hanem a népeken. A Teremtőnek nagy terve vannak Izraellel, nem szabad tehát, hogy a népek elnyeljék.”⁴⁸

Hogy melyek volnának ezek a nagy tervek, azt Szabolcsi nem mondta meg. Mivelhogy az ortodox rabbin keresztül (miként amúgy a tanmese fiatal hősen át is) természetesen egyéni meggyőződésének adott hangot, valószínűleg a reformjudaizmus egyik központi eszméjére, a zsidó diaszpóra létét legitimáló „zsidó küldetésre” utalt, amely szerint Isten küldte a zsidókat a nemzetek közé, hogy terjesszék az egy Istenben való hitet.⁴⁹

Szabolcsi ezt egy merész húzással összegyúrta a zsidógyűlölet premodern értelmezésével, mely szerint a zsidóellenesség része volt annak a tervnek, amelyet Isten kiszabott az ő népe számára, mivel a Szentföldről bűneik miatt száműzött zsidóknak a messiás eljöveteleig a Teremtő akaratából kellett szenvedniük a nem zsidók kezei között.⁵⁰

Mezey Sándor   Patai József   Szabolcsi Miksa   Mezei Ernő   Komáromi Sándor
Szabolcsi Lajos   Hazai Hugó   Fleischmann Sándor

Szabolcsi gondolatának lényege persze a disszociáció volt. „*Nem, nem – írja a fiatalember a rabbihoz intézett levelében – azt nem akarom elbűnni, hogy gyűlölnek bennünket, mert rossz emberek. Ilyennek a gondolatától is óvjon meg az Ég.*”⁵¹ Az állítás, hogy a magyarok Isten akaratából kifolyólag utasították vissza a zsidók közeledését, egyrészt felmentette őket tettük morális felelősége alól. Másrészt, ha a magyarok Isten akaratából eredően utasították vissza a zsidókat, az elutasítás ténye önmagában nem kérdőjelezte meg a magyar nemzettel való azonosulás eszméjének helyességét.

Azáltal, hogy a zsidóellenességet a Teremtő akaratának megnyilvánulásává, sőt a zsidókra Istenük által kirótt feladat teljesítésének eszközévé emelte, Szabolcsi magyarázata – és ez volt a cél – felkínálta az antiszemitizmussal való megbékélés lehetőségét.

***

Szabolcsi érvelése kétségkívül szellemes volt. Kérdés persze, hogy az effajta, az antiszemitizmust minden e világi vonatkozásából kiemelő magyarázat mennyire könnyíthette meg a zsidók ellen növekvő *ressentiment*-nal való mindennapi együttélést.

Úgy látszik, nem igazán, amint az maga az *Egyenlőség* első világháború előtti évfolyamaiból is kitűnik.

A növekvő elkeseredettség megnyilvánult egyrészt a parlamenti pártok iránti általános kiábrándultság mind nyíltabb kifejezésében. Egy 1911. április 7-i beszédében a „*lassan de biztosan antiszemitává kopott*” Polónyi Géza hosszasán fejtegette a „zsidó térfoglalásról” vallott nézeteit. Magával a beszéddel az *Egyenlőség* már nem is foglalkozott, annál jellemzőbb viszont az a leírás, amelyet a parlamenti padosorok reakciójáról nyújtott. „*Ilyen érdekes képet már rég nem mutatott a parlament. Polónyi mellett ott ült Apponyi tanár úr, és Ságby tanár úr, és az egész Kossuth-párt és*

örömeiben nem tudott hova lenni. Halljukoztak, izgatottan mozogtak, majd kibújtak a bőrükből, hogy a zsidót ütik a szemük láttára. Minden percben egy csomó Úgy van-juk repkedte körül Polónyi igazságban megőszült fürtjeit; ebbe beledörögült Apponyi elegáns helyeslése is. Öreg agrárok riadtak fel a Kossuth-párton álmukból, akik Tiszaeszlárkor aludtak el és csak most ébredtek fel az ismerős hangokra. Mellettük, a sarkon, ott ült három néppárti és egy apát. Az apát arcán végtelen széles mosoly feszült, a reverendáját rázta örömeiben, a három néppárti pedig tapsolt, vigyorgott, mint a kis gyerekek, ha bábukat rángatnak előttük. A Justh-párton üres padokon gubbasztott szomorúan és tehetetlenül néhány csendes ember. A munkapárt pedig ... nem zavarta Polónyit. Idősebb urak néha helyeslőleg bölintettek össze a hátsó kormánypárti padokban, a volt szolgabíráknak kéjes és édes vidéki emlékek juthattak eszükbe kis provinciális pogromokról, a fiatal gentryk szemében öröm ragyogott, csak a szájukat tartotta zárva a pártfegyelem. Nem, a kormánypárton sem szeretik túlságosan a zsidókat és ha nem viselnék a „vigyázat, liberális” táblácskát a képviselő urak, szívesen tapsoltak volna Polónyinak. Milyen szomorú és milyen kétségbeesítő volt pénteken ez a parlament! Az embereket nem lehetett visszatartani, a szemükben ragyogott, a kezük összeszorításából érzett, a hallgatásukból tudódott ki az elfogultságuk. Nem, ők mind, mind örültek Polónyi beszédének.”⁵²

Az elkeseredettség megnyilvánult másrészt a kormányzat elleni egyre hevesebb kirohanásokban. Pár nappal a világháború kitörése előtt, egy fiatal zsidó középiskolai tanár, akinek értésére adták, hogy hacsak nem tér ki, ne reménykedjen a kinevezésében, öngyilkos lett. „Az állam – írta ekkor egy Mezei Sándor nevű ügyvéd az *Egyenlőségben* –, azáltal, hogy a tanulást önnek és társainak lehetővé tette, rávitte és rábízta önt egy pályára, melyen támogatásával boldogulást ígért és boldogulás helyett a revolvergolyót nyújtotta önnek, csak azért, mert ön zsidó, semmi másért, csak azért, mert zsidó. [...] Önnek nyomorognia kellett, mert zsidó volt, nem kapott állást, mert zsidó volt és meg kellett halnia, mert zsidó volt. Az ön sírja előtt, mikor búcsúzóra nyújtjuk, keményen és elkeseredetten ökölbe szorul a kezünk.”⁵³ Amint látjuk, meglehetősen messze vagyunk itt már a magyar liberalizmus rajongó hozsannáitól.

A kiábrándultság megmutatkozott végül – s talán ez a legszignifikatívabb – a zsidók és a magyarok egybeolvadását évtizedeken át tényként kezelt és lelkesen hangoztatott eszmefuttatások fokozatos megkritikulálásában.

Majd jött a világháború. Kitörése egy csapásra átváltoztatta a kiábrándultságot annak a reményére, hogy a végső áldozat, a zsidók életének feláldozása a haza oltárán véglegesen és egyszer s mindenkorra megdönti majd a zsidók magyartalanságának vádját. „Úgy-e bár – írta a neológ Országos Iroda titkára, egy mondatba sűrítve reményeit mind a magyarokkal, mind az ortodoxokkal való egybeolvadást illetően – most vériünk egygyé, egységesé forr felekezeti, szervezeti különbség nélkül?”⁵⁴

JEGYZETEK

¹ Idézi: Rolf Fischer: *Anti-Semitism in Hungary 1882–1932*. In: Herbert A. Strauss ed.: *Hostages of Modernization. Studies on Modern Antisemitism 1870–1955/59*. Vol. II., Berlin – New York, Walter de Gruyter, 1993, 863. o.

² Miután az 1895-ös önkormányzati választásokon Karl Lueger keresztényszocialista pártja megszerezte Bécsben az abszolút többséget, a zsidó nagypolgárság azzal fenyegetődött, hogy átköltözik Magyarországra. Lásd Bruce F. Pauley: *From Prejudice to Persecution. A History of Austrian Anti-Semitism*. Chapel Hill – London, The University of North Carolina Press, 1992, 43–44. o.

³ Lásd P. G. J. Pulzer: *The Rise of Political Anti-Semitism in Germany and Austria*. New York – London – Sydney, John Wiley & Sons, 1964, 140–141. o.; Ezra Mendelsohn: *The Jews of East Central Europe between the World Wars*. Bloomington, Indiana University Press, 1983, 87–94. o.; Rolf Fischer: *Entwicklungstufen des Antisemitismus in Ungarn, 1867–1939. Die Zerstörung der magyarisch-jüdischen Symbiose*. München, R. Oldenbourg Verlag, 1988, 9. o.; Robert S. Wistrich: *Dilemmas of Assimilation in Central Europe*. In: *Between Redemption and Perdition. Modern Antisemitism and Jewish Identity*. London – New York, Routledge, 1990, 89–90. o.; Hajdu Tibor: *A hagyományos antiszemitizmustól a náci típusú antiszemitizmusig*. In: Randolph L. Braham – Attila Pók eds.: *The Holocaust in Hungary – Fifty Years Later*. Boulder, Columbia University Press, 1997, 59. o.; Hillel J. Kieval: *The Importance of Place: Comparative Aspects of the Ritual Murder Trial in Modern Central Europe*. In: Todd M. Endelman ed.: *Comparing Jewish Societies*. Ann Arbor, University of Michigan Press, 1997, 147. o.; Michael A. Meyer ed.: *German-Jewish History in Modern Times. Volume 5: Integration in Dispute 1871–1918*. New York, Columbia University Press, 1997, 214–215. o.

A fentiekkel szemben Jakov Katz némileg eltérő álláspontra helyezkedett: „Az antiszemitizmus – írta a századforduló kapcsán – kudarcot vallott politikai céljai eléréseben, de nem adta fel a harcot. Az antiszemita mozgalom maradványai továbbra is mutatták erejét, és a magyar életben ugyanúgy megosztó és felforgató tényező volt, mint Németországban, ahonnan eredt.” A dualizmus korszakát összegző konklúziójában Nathaniel Katzburg is csupán annyit ír: „A zsidóellenes áramlatok batáása [...] az első világháborút megelőző időszakban csak korlátozott mértékben érvényesült. [...] A dualizmus korszakában a kérdésnek nem volt egzisztenciális jelentősége a magyar társadalom számára.” Jakov Katz: *Az előtételtől a tömeggyilkosságig. Az antiszemitizmus története 1700–1955 között*. Bp., Osiris, 2001, 390. o.; Nathaniel

Katzburg: *Zsidópolitika Magyarországon 1919–1945*. Bp., Bábel Kiadó, 2002, 22–23. o.

⁴ Sebestyén Károly: *Summa Vitae. Visszatekintés egy életre*. I–II. Bp., Athenaeum, 1927, I. kötet, 117–118. o. A dualizmus fél évszázadának, mint a magyar–zsidó együttélés aranykorának látatása már 1920-ban megjelenik, majd a két világháború közti korszak neológ írásainak toposza lesz. Lásd Szabolcsi Lajos: Előszó. In: Szirmai Vidor szerk.: *A magyar zsidóság almanachja. Védőírat*. Bp., 1920, 3. o.

⁵ Az *Egyenlőség* példányszámának alakulásáról: Szabolcsi Lajos: *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1951)*. Bp., MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993, 40., 50., 55., 181., 221., 293., 410. o. Az előfizetők és a tényleges olvasók arányáról: Lipták Dorottya: *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában. Bécs – Budapest – Prága*. Bp., L'Harmattan, 2002, 147. o.

⁶ Patai József: Szabolcsi Miksa. *Múlt és Jövő*, 5. (1915), július, 262. o. A felekezeti sajtó, mint a legtöbb korabeli sajtótermék ún. rövid ortográfiával élt, ezeket a szöveg helyeket, úgymint egyes, a mai nyelvérzékelt bántó archaizmusokat (épen éppen helyett stb.) kijavítottuk. Megőriztük viszont a *cz* használatát, valamint a mai-tól eltérő külön- és egybeírásokat (a *bol* ahol helyett stb.).

⁷ Ezra Mendelsohn, *i. m.*, 89. o.

⁸ Szabó Miklós: A magyar nemesi liberalizmus, 1825–1910. In: Dénes Iván Zoltán szerk.: *Szabadág és nemzet. Liberálisizmus és nacionalizmus Közép- és Kelet-Európában*, Bp., Gondolat, 1993, 176. o.

⁹ Az alábbiakhoz lásd: Szabó Miklós: A magyar nemesi liberalizmus..., *i. m.*, 175–181. o.; Uő.: Nincs harmadik út. Gondolatok a magyar polgárosodás útvesztőiről. *Beszélő*, 2000. január, 53–58. o.; Uő.: *Az újkonzervatívizmus és a jobboldali radikálisizmus története (1867–1918)*. Bp., Új Mandátum Könyvkiadó, 2003.; Szabó Dániel: *A Néppárt, 1895–1914*. Kandidátusi értekezés. Bp., 1983.

¹⁰ Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, XVII-I-W: *Egyenlőség*.

¹¹ Hozzászólás. *Egyenlőség*, 1908. szept. 13., 4. o.

¹² „Tény – összegezte a helyzetet az *Egyenlőség* 1911-ben –, hogy az állami iskolába csak olyan tanárt neveznek ki, a igazgatókka is olyanok lesznek, akik tagjai a Mária-kongregációknak. Tény, hogy a kongregációkba belépni vonakodó tanárok üldöztetéseket kénytelenek szenvedni. Tény, hogy igazgatókat kergetnek ki hivatalukból, ha nem akarnak kongregánistákká lenni. Tény, hogy tankönyvül állami iskolákban ma már csak katolikus – kongregációs – szerzők műveit fogadják el.” Idem [Mezei Sándor]: Iskolák. *Egyenlőség*, 1911. febr. 12., 6. o.

¹³ [Ignotus]: Makai Emil. *A Hét*, 1897. jan. 10., 29. o.

¹⁴ Ignotus: Zsidó liberalizmus. *Nyugat*, 1910. máj. 1., 629. o.

¹⁵ Kóbor Tamás: Új nóta. *Egyenlőség*, 1901. jún. 9., 2. o.

¹⁶ Lásd Kovács M. Mária: *Liberalizmus, radikálisizmus, antiszemitizmus. A magyar orvosi, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1867 és 1945 között*. Bp., Helikon, 2001, 52–54. o.

¹⁷ A hétről. *Egyenlőség*, 1911. szept. 17., 5. o.

¹⁸ Glosszák a hétről. *Egyenlőség*, 1907. jan. 13., 3. o.; *Képviselőházi Napló 1906–1911*. V. kötet. Bp., Athenaeum, 1907, 196. o.

¹⁹ Uo.

²⁰ Társadalmi szemle. *Magyar Zsidó Szemle*, XXIV. (1907), 21. o.

²¹ A felekezetek állami segélye. *Egyenlőség*, 1908. júl. 19., 9–10. o.

²² Kóbor Tamás: Modern makabeusok. *Egyenlőség*, 1900. dec. 16., 1. o.

²³ Glosszák a hétről. *Egyenlőség*, 1911. szept. 10., 4. o.

²⁴ Hazug demokrácia. *Egyenlőség*, 1902. jan. 26., 10. o.

²⁵ Szabolcsi Miksa: Két irány. *Egyenlőség*, 1896. febr. 14., 7. o.

²⁶ Dr. Soltész Adolf: A zsidóság a társadalomban. *Egyenlőség*, 1897. jan. 31., 4. o.

²⁷ Lipcsey Ádám: Az idegesek. *Egyenlőség*, 1900. ápr. 1., 1. o.

²⁸ Dr. Vajda Béla: Szabolcsi Miksa. 1857–1915. In: *Évkönyv. 1916*. Szerk. Bánóczy József. Bp., 1916. (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat kiadványai XLI.), 211. o.

²⁹ Szabolcsi Miksa: A katolikus nagygyűlés ötletéből. *Egyenlőség*, 1907. szept. 1., 2. o.

³⁰ Változatok szabadkőművesekről. *Egyenlőség*, 1911. ápr. 11., 4. o.

³¹ Mezei Ernő: Negyvenéves forduló. *Egyenlőség*, 1907. dec. 29., 6. o. Az efféle megállapítás persze messze nem csak zsidók részéről hangzott el. „Elvileg egy lélek sem emel kifogást a zsidók egyenjogúsága ellen – írta például Zay Miklós 1903-ban –, de hányan vannak, kik ennek a gyakorlat terén is érvényt szereznek?” „Bár jogilag nincs különbség zsidó és nem-zsidó állampolgár közt – írta Szász Zoltán 1912-ben –, [...] mégis tagadhatatlan, hogy még nálunk is olyanok az állami és társadalmi viszonyok, hogy egyetlen energia-kifejtés mellett a legtöbb pályán a keresztény többre megy, mint a zsidó.” Zay Miklós gróf: *Zsidók a társadalomban. Huszadik Század*, VIII. kötet, 1903. július–december, 967. o.; Szász Zoltán: *Pénzemberek. Világ*, 1912. márc. 24., 33. o.

³² Dr. Weiszburg Gyula: Jogfosztás rendszerrel. *Hitközöégi Szemle*, 1912. szeptember, 189. o.

³³ Szabolcsi Miksa: Az utolsó lecke. *Egyenlőség*, 1912. okt. 8., 4. o.

³⁴ Lengyel Ernő dr.: Cserkészés. *Egyenlőség*, 1912. jún. 9., 3. o.

³⁵ Flesch Ármin: *A Zsidó*. Mohács, Rosenthal Márk és Fiai Könyvnyomdája, 1908, 328–329. o.

³⁶ Dr. Schächter Miksa: Az assimilációról. In: *Évkönyv. 1905*. Szerk. Bánóczy József. Bp., 1905. (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat kiadványai XX.), 281. o.

³⁷ Szabolcsi Miksa: Az utolsó lecke, *i. m.*, 4. o.

³⁸ Szabolcsi Miksa: Pihenés közben. Magyar útleírás-féle. II. Régi sírkő körül. *Egyenlőség*, 1911. okt. 8., 8. o.

³⁹ Perez. *Egyenlőség*, 1915. ápr. 25., 13. o.

⁴⁰ Weisz Ignác: *A zsidók és a nemzetiségek*, Brassó, Brassó ny., 1894, 15. o.

⁴¹ Dr. G.: Farsang alatt. *Egyenlőség*, 1886. febr. 28., 1. o.

⁴² Dr. Neumann Ármin: Emlékbeszéd Wahrmann Mórról. Elhangzott a bécsi *Oest. Ior.-Union* díszgyűlésén. *Magyar Géniusz*, 1892. dec. 25., 432. o.

⁴³ Dr. Flesch Ármin, *i. m.*, 315. o.

⁴⁴ [Blau Lajos]: A letűnő évszázad. *Magyar Zsidó Szemle*, XVII. (1900), 1. o.

⁴⁵ Kohn Sámuel: *Mit tegyünk az ellenünk intézett támadásokkal szemben?* Bp., Zilahy Sámuel, 1880, 4. o.

⁴⁶ Szabolcsi Miksa: Az utolsó lecke, *i. m.*, 1. o.

⁴⁷ Uo. 3. o.

⁴⁸ Uo. 3–4. o.

⁴⁹ Lásd Smoel Ettinger: *A zsidó nép története. A modern kor: a 17. századtól napjainkig*. Bp., Osiris, 2002, 116. o.

⁵⁰ Ben Halpern: Reactions to Antisemitism in Modern Jewish History. In: Jehuda Reinharz ed.: *Living with Antisemitism: Modern Jewish Responses*. Hanover–London, Brandeis University Press – University Press of New England, 1987, 4–6. o.

⁵¹ Szabolcsi Miksa: Az utolsó lecke, *i. m.*, 4. o.

⁵² A tisztelt Házból. *Egyenlőség*, 1911. ápr. 11., 4–5. o.

⁵³ Idem [Mezei Sándor]: Beszélgetés egy halottal. *Egyenlőség*, 1914. júl. 26., 2. o.

⁵⁴ Mezey Ferenc: Zsidó hősök a hadseregben. *Egyenlőség*, 1914. aug. 2., 3. o.